

Foucault hatalomkonceptiója Bernard Stiegler pszichohatalom-fogalmának tükrében

1. Bevezető

Foucault gondolkodásának középpontjában a hetvenes évek derekán a hatalom mindenütt-jelenvalósága állt. Forradalmi elgondolásával szembenment a korábbi megközelítésmódoknak, amelyek jellemzően intézményekhez, adott struktúrákhoz kötötték a hatalmat. A hatalom Foucault szerint bármikor, bárhol megteremtődhet, legyen szó akár két ember viszonyáról vagy tágabb közösségek közti kapcsolatáról. Nehezíti a Foucault-i hatalomfelfogás megértését, hogy a szerző időről időre újraértékelte, -értelmezte elméletét, tehát nem egységes nézőpontot képviselt, hanem különböző, néha egymásnak akár ellent is mondó olvasatokat.¹

Foucault hatalomfelfogásának egyik sarokeleme a biohatalom fogalma. Ennek lényege, hogy a modern korban a hatalom az életre koncentrált, afölött akar kontrollt gyakorolni, ezért igényt tart a testre mint potenciálra, amit céljai szerint használhat. Míg a premodern korban a hatalom közvetlenül a testre irányult, kényszerítve azt (lásd nyilvános kivégzések, testi fenyítés, melyek célja a megfélemlítés volt), addig a modern korban már közvetett módon próbál hatni (szabályok, normák, gyakorlatok révén). Ennek hátterében a tér és idő redukciója, egyénre szabott keretézése áll, amelynek révén az egyes ember jól megfigyelhető, szabályozható. A deviancia, a normasértés szankcionálhatóvá válik

A szerző doktorandusz az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának keretében működő Filozófiatudományi Doktori Iskolában. E-mail cím: mauricervl@gmail.com.

1 Lásd Kiss Balázs: Michel Foucault hatalomfelfogásáról: *Politikatudományi Szemle*, 1994 (3):1, 43–70.

ebben a rendszerben (lásd börtön), amely arra kényszeríti az egyént, hogy magamagát szabályozza.

Bernard Stiegler pszichohatalom-fogalma szorosan kapcsolódik a Foucault-i koncepcióhoz, de alkalmazkodik a posztmodern kor változásaihoz. Stiegler szerint a hatalom korunkban sokkal kifinomultabban manipulál, és már nem a test fegyelmezése a célja, hanem a tudat programozása. Ezt ő pszichohatalomnak nevezi, és állítja, szemben a biohatalommal, amely a termelés vonatkozásában definiálható, a pszichohatalom középpontjában már a fogyasztás áll.

Munkámban részletesen ismertetem Foucault hatalomkoncepcióját, különös tekintettel a biohatalomra, majd Stiegler pszichohatalom-fogalmát mutatom be a filozófus technogenezisről alkotott koncepciójának keretében. A folytatásban olyan kritikai észrevételeket veszek figyelembe, amelyek reflektálnak a két szerző gondolatmeneteire, részletesebben építve Byung-Chul Hanra és Nathan van Campre. Illetve keresem a választ arra a kérdésre, hogy Stiegler pszichohatalom-fogalma Foucault elméletét csupán kiegészíti, továbbfejleszti, vagy meg is haladja.

2. A Foucault-i hatalomfelfogás

A hatalom kérdése Foucault második gondolkodói korszakában kerül előtérbe, ami az 1970-es évekre esik, és a *Felügyelet és büntetés*² megjelenésétől kapott fokozottabb figyelmet. Ebben a periódusban a diszkurzív tudás helyett a diszkurzív gyakorlatokra helyezi a hangsúlyt, vagyis a diszkurzust nemcsak a gondolat kifejezésének eszközeként értelmezi, hanem intézményes, ritualizált gyakorlatokénak is. A hatalom ebben az értelemben nem elnyomó, represszív jelenség, mint ahogy azt a hagyományos (Foucault előtti) gondolkodás vallja, hanem sokkal komplexebb működés jellemzi. Foucault feladatául tűzi ki, hogy a hatalom láthatatlanabb dimenzióit tárja fel. Ehhez a genealogikus módszert hívja segítségül, amely az egyetlen igazság és eredet helyett a kezdetek, részletek és véletlenek sokaságát nézi a történelemben. Ullmann Tamás szerint:

Az archeológiai módszer helyett a genealógia módszerét alkalmazza. Az archeológia a tudás rendezett alakzatait tárja fel, vagyis az egyik rétegben (történeti korszakban) kirajzolódó strukturális vonalakat. A genealógia

2 A *Felügyelet és büntetés* című kötet 1975-ben jelent meg először (Magyarországon 1990-ben).

ezzel szemben nem a tudást, hanem a különféle gyakorlatokat vizsgálja, és nem ezek rendszerszerű összefüggését, hanem a gyakorlatok alakulásának történetét. Az archeológia a diszkontinuitásokra, az episztemikus törésekre koncentrál, a genealógia az apró, jelentéktelennek tűnő változásokat kíséri figyelemmel.³

Maga Foucault így ír arról, hogy miért vizsgálja a hatalmat:

Célom nem a hatalmi jelenségek elemzése volt és nem is állt szándékomban egy ilyen elemzést megalapozni. Inkább az emberi lény különféle szubjektívációs módjainak történetét próbáltam felvázolni kultúránkban, e célból az emberi lényeket szubjektummá alakító három objektivációs móddal foglalkoztam.⁴

Ezek az objektivációs módok pedig a következők: a termelési viszonyok, az értelmi összefüggések, valamint a hatalomviszonyok. A hatalomviszonyok ez esetben inkább stratégiák szembenállását jelölik, semmint konkrét hatalmi berendezkedéseket. A hatalomviszony alapja a szembenállás, anélkül nem is beszélhetünk hatalomról Foucault szerint. Háromféle hatalmi harcot említ: az uralom formái ellen vívott harcot, a kizsákmányolás formái elleni harcot, és ami saját magához kötve aláveti az egyént másoknak.⁵ A hatalomviszonyok csúcán Foucault szerint az állam van, erre támaszkodik az összes többi hatalomviszony. Ez nem jelenti azt, hogy az államból származnak a hatalomviszonyok, sokkal inkább beszélhetünk államosításról, vagyis arról, hogy az állam valamennyi hatalomviszonyt magában foglalja. Ezért nevezhető az állam globalizáló, egyszersmind totalizáló hatalmi formának, amely nem törődik az egyénnel, csupán a közösség érdekeivel, és ezt egyénítő technikák és totalizáló eljárások komplex kombinációjával viszi véghez.

Felmerülhet a kérdés, hogy mit ért a hatalom alatt Foucault? Erre nem lehet egyenes választ adni, mert a szerző többször is újragondolja ezt a fogalmat. Egyik helyen azt írja, hogy „cselekvés hatása cselekvésre”,⁶ míg *A szexualitás története* című műben például úgy ír a hatalomról, hogy a hatalom azoknak az erőviszonyoknak a sokasága, amelyek szervesen

3 Ullmann Tamás: *Kontinentális filozófia a XX. században*. L'Harmattan, Budapest, 2011, 385.

4 Michel Foucault: *Miért tanulmányozzuk a hatalmat?* Ford. Török Gábor. In Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000, 464.

5 Foucault: *Miért tanulmányozzuk a hatalmat?* Id. kiad. 467.

6 Uo. 474.

hozzátartoznak ahhoz a területhez, amelyben kifejtik tevékenységüket, és amelyek alkotórészei e terület szervezettségének.⁷ Vagyis egyfajta játékot ért alatta, amely – harcok és szakadatlan összetűzések révén – átalakítja, felerősíti, megfordítja ezeket az erőviszonyokat. A hatalom mindenütt jelenvalósága, megkerülhetetlensége mellett érvel, és hétköznapi példákkal támasztja alá mondandóját. Takács szerint „Foucault munkáiban sohasem a hatalom általános elméletének kidolgozását találjuk, hanem – a hatalomgyakorlás konkrét formáinak történeti elemzésén keresztül – a társadalmi szabadságfokok, tiltások és normák, valamint a nekik megfelelő cselekvésmódok egy adott korszakban felmutatható komplex konfigurációinak feltárását.”⁸ Kiss így fogalmazza meg, mit is jelent a hatalom Foucault számára: „A hatalom eszerint az a mód, ahogyan az emberek, a hatalom tárgyai rávezetődnek bizonyos célok végrehajtására, vagy arra, hogy bizonyos célokat, szabályokat kövessenek.”⁹

A hatalom Foucault álláspontja szerint a szabad alanyokra hat, és csak addig, amíg szabadok. A rabszolgaságban tehát nincs hatalomviszony. Ahol ugyanis a meghatározottságok kötöttek, az ő értelmezésében már nem beszélhetünk többet hatalomviszonyról. A szabadság tehát, amely szembemegy a hatalom gyakorlásával, a hatalom létfeltétele: „ahol hatalom van, ott ellenállás is van, és mégis – vagy talán éppen ezért – az ellenállás soha nem külsődleges a hatalomhoz képest. Vagy fogalmazunk úgy, hogy szükségképpen mindig »benne vagyunk« a hatalomban – ha akarjuk, ha nem –, nem tudunk »elrejtőzni« előle”¹⁰ – mondja Foucault. Kiss szerint a hatalom és ellenállás közötti összefüggés csak még inkább aláhúzza azt a Foucault-i alapelvet, hogy a hatalmat úgy kell elképzelnünk, mint erők viszonyát, nem pedig mint intézményt vagy döntési lehetőséget.¹¹

Foucault a tudást és a nemiséget is összefüggésbe hozza a hatalommal. A tudás és a hatalom fogalma szorosban összetartoznak Foucault filozófiájában, a kettő ugyanis támogatja, kiegészíti egymást.¹² A tudás nem lehet meg hatalmi formák nélkül, a hatalom pedig előállítja, felhalmozza, elosztja, újratermeli a tudást. A hatalmi technikák tudásfajttákká

7 Michel Foucault: *A szexualitás története. A tudás akarása*. Ford. Ádám Péter. Atlantisz, Budapest, 1996, 94.

8 Takács Ádám: Biopolitika és nemzeti állapot: egy foucault-i problematika rekonstrukciója. In Cieger András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Atelier, Budapest, 2009, 17.

9 Kiss Balázs: i. m., 51.

10 Foucault: *A szexualitás története. A tudás akarása*. Id. kiad. 97.

11 Kiss Balázs: i. m., 57.

12 Kiss Balázs: i. m., 47–48.

változnak át, mivel közös mintát foglalnak magukban és a kommunikációra épülnek. A modern társadalmak lényeges hatalom/tudás formája a vizsga, ami a norma, a minősítés vagy éppen a kizárás eszköze, és kapcsolódik az antikvitásban meghatározó szerepet játszó mértékhez, ill. a középkorban fontos szereppel bíró nyomozáshoz, amelyek szintén a hatalom/tudás működésének fontos eszközei voltak. A szexualitás hasonlóan szoros kapcsolatot mutat a hatalommal. A hatalom nem elnyomja az egyébként is létező szexualitást, hanem létrehozza, megalkotja, megformálja, vagyis kontroll alatt tartja. Mivel a „mindenkori hatalom az, ami formát ad annak az önmagában formátlan valaminek, amit szexualitásnak nevezünk. Ahogy nem képzelhető el hatalom szexualitás nélkül, úgy a szexuális magatartás sem képzelhető el hatalmi befolyás vagy magatartás nélkül, a kettő közötti szabályozott játéktér minden kultúra természetes tere”.¹³

Mint Ullmann Tamás is rámutat, a Foucault-i genealogikus megközelítésnek két következménye is van: nem mutatkozik meg egyetlen lényeg vagy eredet, hanem erők egymásra hatása, harca bontakozik ki, tükrözve egy-egy történelmi folyamat szövevényességét, továbbá nem eszmékre és tudásokra koncentrálnak, hanem gyakorlatokra és testi folyamatokra. Ez jelöli ki vizsgálódásának tárgyát is: a hatalom mechanizmusainak feltárása és testre gyakorolt hatása. Szemben Nietzschével, akitől átveszi módszere főbb elemeit, Foucault nem moralizál, nem érdeklődik a pszichológiai motivációk, „mivel úgy véli, hogy az individuumok pszichológiai indítékai nem a hatalmi mechanizmusok forrásai, hanem maguk is ennek a hatalmi gyakorlatnak az eredményei”.¹⁴

Bár nem moralizál Foucault, de rámutat a hatalom moralizálódására. A *Felügyelet és büntetés*ben az ítéletvégrehajtás és elzárás példáján keresztül a hatalom működésének három szakaszára, egész pontosan háromféle gyakorlatára világít rá. Eszerint kezdetben a büntetés nyilvános volt és rituális kínzásokból állt. A 18. század közepétől ezt felváltotta a humanista felfogás, ahol a büntetés már nem bosszúállás, hanem javító intézkedés, mivel az elkövetett bűn társadalmi szerződészegés. Megszületett ezzel a börtön intézménye. A 19. században azután a büntetés céljává a viselkedés módosítása válik. Ullmann Tamás összefoglalását idézve: „A test hatalmi megszállása egyre növekszik, és az újonnan kialakuló börtön intézménye ennek a hatalmi megszállásnak a szimbóluma.”¹⁵ A testnek e megszállását szimbolizálja, egyben a modern, fegyelmező

13 Cseke Ákos: *Igaz szó, igaz élet. A kései Foucault és az igazság története*. L'Harmattan, Budapest, 2015, 30.

14 Ullmann: i. m., 386.

15 Ullmann: i. m., 387.

hatalmat jól mintázza Foucault a benthami Panoptikummal. Ez az egyénre szabott személytelen ellenőrzés van jelen ugyanis a modern társadalmakban, ahol a hatalom láthatatlanul birtokba veszi a testet és a lelket. Hogyan érik ezt el a hatalom gyakorlói? Úgy, hogy a kezdetektől fogva engedelmisségre szoktatják, kondicionálják a lakosságot. Teszik mindezt az olyan intézményeken keresztül, mint az iskola, hadsereg, kórház vagy börtön. A Panoptikum tehát a társadalom panoptikusságára utal, amelyben a hatalom nemcsak pusztít, hanem alkot is, a valóságot konstruálja, és előállítja az embert.

3. Biohatalom és biopolitika

Foucault elméletében különös hangsúlyt kap a hatalom teremtő mivolta. Takács a következőt állítja: „Ha Foucault korai hatalomelméletét első-sorban a fegyelmező társadalom elgondolása tette népszerűvé és széles körben vitatottá, akkor ma inkább azok a későbbi fejlemények keltenek figyelmet, amelyekben a hatalom társadalmilag produktív természete került előtérbe, mint például a kormányzás vagy a biopolitika jelenségeinek elemzésében.”¹⁶ A biohatalom szorosan kapcsolódik a nyugati államok kapcsán említett másik hatalmi technikához, amiről Foucault is beszélt, nevezetesen a pásztori hatalomhoz. A keresztény intézményekből eredeztethető pásztori hatalom célja, hogy biztosítsa az egyén üdvösségét a túlvilágon.¹⁷ Szemben a világi, feudális hatalommal, ahol az alattvalóknak kell feláldozni magukat a trón érdekében, ez esetben fordított a viszony, a nyáj az elsődleges, a pásztor a nyájért dolgozik, amelynek minden egyes tagja fontos. A pásztori hatalom akkor tud jól működni, ha látja az egyének gondolatait: előfeltétele tehát a tudat ismerete és irányítása. A modern államokban azonban már nem a túlvilági üdvösség a fontos, hanem az evilági boldogság: az egészség, a jólét, a biztonság. A földi célok kiszorítják a pásztori hatalom vallási céljait. „A hatalom azonban most már az életre, az élet folytatására teszi rá a kezét; a halál ettől fogva a hatalomgyakorlás határa, olyan terület, amelyre már nem terjesztheti ki fennhatóságát.”¹⁸

16 Takács Ádám: Az elfelejthetetlen Michel Foucault. *Magyar Szemle*, 2006 (15): 3–4, 139–145.

17 Foucault: *Miért tanulmányozzuk a hatalmat?* Id. kiad. 467.

18 Foucault: *A szexualitás története. A tudás akarása*. Id. kiad. 142.

A bi hatalom és biopolitika fogalmát Foucault vezeti be a francia társadalomtudományok világába, noha a szavak angolszász használata régebbre nyúlik vissza. A biopolitika kifejezést Rudolf Kjellén svéd politikatudós használta először.¹⁹ Ő az államot organikus szervezetként, élőlényként írta le, ahol a különböző társadalmi csoportok harcolnak egymással. A biopolitika kifejezés 1974-ben jelenik meg először Foucault-nál,²⁰ de csak az 1976-os Collège de France-ban tartott előadásában, ill. később, *A szexualitás történetében* bontja ki részletesen. „Ha »biotörténelemnek« nevezük azokat a kényszereket, amelyekkel az élet folyamatai és a történelem fejlődése kölcsönösen hatnak egymásra, akkor »biopolitikának« kell neveznünk mindazt, ami az egyértelmű számítások birodalmába vonja az életet és annak mechanizmusait, a hatalom–tudás párost pedig az emberélet átalakításának hatóerejévé változtatja.»²¹ Foucault szerint a biopolitikai szempont megjelenése a 18. század során egy újfajta hatalomgyakorlási mód következménye. Ettől fogva ugyanis a modern állam magára ölti az emberi életről való gondoskodás szerepét. Az értékesség és hasznosság mentén újfajta törvénykönyvek születnek, új korszak indul a büntetőbíráskodások történetében. „Eltűnt a test, mint a törvényes megtorlás fő céltáblája. [...] A büntetés szertartása árnyékba húzódik, hogy az eljárás vagy az adminisztráció új aktusává váljék.»²² A bi hatalom ugyanis nem büntető jellegű mechanizmusok révén érvényesül. Célja nem a test elpusztítása, hanem birtokba vétele, a benne rejlő előnyök produktív kihasználása. A büntetés helyett a megelőzés, szabályozás, gondoskodás válik fontossá a politikai uralom és hegemonia fenntartása érdekében. Ezért mondja Ullmann, hogy a „bi hatalom az emberi élet teljes átformálásán dolgozik: a test ennek következtében már nem a reprodukció eszköze, hanem sokkal inkább a manipuláció objektuma».²³

Az élet feletti hatalom Foucault szerint kétféle formában fejlődött ki. Az egyik az emberi testre mint gépre összpontosított, arra, hogy növelje hasznosságát és engedelmességét, hogy minél jobban kiaknázhassa, beépíthesse a gazdasági és felügyeleti rendszerekbe. Mindezt olyan hatalmi eljárásokkal biztosította, amelyek a különféle rendszabályokra jellemzőek. A másik arra a testre összpontosított, amelyet áthatott az eleven anyag

19 Antal Attila: *Kivételes állapotban. A modern politikai rendszerek biopolitikája.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2019, 24.

20 Foucault-nál először az 1974-es *La naissance de la médecine sociale* című cikkben jelenik meg.

21 Foucault: *A szexualitás története. A tudás akarása.* Id. kiad. 147.

22 Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés.* Ford. Fázsy Anikó – Csűrös Klára. Gondolat, Budapest, 1990, 15.

23 Ullmann: i. m., 388.

mechanikája, és amely a biológiai folyamatok színterévé vált, vagyis a népszaporulatra, a születési és halálozási arányra, egészségre koncentrált. Népeség alatt Foucault nem valamilyen jogi vagy politikai entitást ért, hanem egy független biológiai, társadalmi testet, amely önnön folyamataival és jelenségeivel karakterizálható. Ilyen például a születési és halálozási arányok, a várható élettartam, az egészségügyi jellemzők, a jóléthez kapcsolódó mutatók.²⁴ A kétféle biohatalom, bár látszólag eltér természetét és megjelenését tekintve (az egyik az egyén szintjén jelenik meg, a másik a népeség szintjén), valójában elválaszthatatlanok egymástól, egyik a másikat kiegészíti, és mindkettő mögött a hajtóerő, ti. a fegyelmezés, egy és ugyanaz.

Az a tény, hogy a biohatalom és megvalósulása, a biopolitika az életre összpontosít és annak kontrollját tűzi ki célul, nem jelenti azt, hogy eltűnt volna a szuverén hatalma a halál felett. Épp ellenkezőleg, kiegészült vele, amit jól mutat Foucault szerint az a sok pusztító háború, amit már a biohatalom korszaka idején vívtak: „A háború még sohasem volt annyira véres, mint a 19. század óta, és [...] ezelőtt sohasem tettek olyat a rezsimek a saját népeségükkel, mint a holokauszt. Az egész népeséget az élet szükségessége érdekében folytatott, nagybani mézárásra mobilizálták.”²⁵ Mindennek okaként Foucault a modern rasszizmust jelöli meg, amely szerinte egyrészt segít feldolgozni a homogén politikai közösség elképzelt ideája és a fragmentált valóság közötti szakadékból eredő feszültségeket, másrészt nem csupán az értékesnek és értéktelennek vélt életek közt tesz különbséget, hanem dinamikus viszonyban kapcsolja össze egyes emberek életét más emberek halálával.²⁶ Mindez melegágyává válik a kizáró identitáskonstrukcióknak. Foucault szerint a 19. században alakul ki az a 20. századból jól ismert gondolat, amely a fajok közötti harc helyett a faj tisztaságának koncepcióját helyezi előtérbe. Ez a modern állam racionalitása által vezérelt rasszizmus nem más, mint maga az állami rasszizmus.

Takács úgy véli, hogy a biopolitika és biohatalom Foucault-nál az érett európai modernitás, és ezzel együtt a kapitalizmus megszületésének alapvető sajátossága.²⁷ A kapitalizmus csak azután tudott megerősödni és elterjedni, hogy az emberi test a termelő mechanizmus részévé vált, és a népeséggel kapcsolatos jelenségek a gazdasági folyamatokhoz idomultak. Ezzel kapcsolatban a következőket mondja Foucault: „Működésbe lép az alávetés második funkciója. Az első az idő kiaknázása volt, elérték,

24 Antal: i. m., 32.

25 Foucault: *Felügyelet és büntetés*. Id. kiad. 136–137.

26 Antal: i. m., 33.

27 Takács: *Biopolitika és nemzeti állapot...* Id. kiad. 19.

hogy az emberi élet ideje munkaidővé változzon át. Most az emberi test válik munkaerővé.²⁸ Ez a jelenség az olyan intézményekben teljesedhetett be, ahol az egyént a termelés folyamathoz kötötték azzal, hogy adott normákhoz kellett igazodjon.²⁹ A fegyelmező társadalom kialakulása szoros összefüggésben áll a hirtelen megnövekvő népességgel, mivel módszerei az embertömegek rendjét hivatottak biztosítani. A biohatalom ezáltal folyamatos korrekciós és szabályozó erővé kellett váljon, így tudta csak gondját viselni az életnek. Ennek a jelenségnek a következménye pedig nem más lett, mint a normalizáló, adminisztratív társadalom.

A normalizálás itt a népesség előrelátáson és kalkuláción alapuló irányítási technikáinak térnyerését jelenti a hagyományosan a szuverenitáson alapuló társadalmi jogrend rovására. Konkrét folyamatait tekintve a biopolitikai normalizálás az állami vagy társadalmi szintű orvoslás intézményének megszületéséhez vezet.³⁰

A biohatalom kapcsán Foucault bevezeti a *dispositif* fogalmát, amit magyarul hibásan stratégiának fordítanak, miközben elsősorban a különféle intézményi, fizikai és adminisztratív mechanizmusokat, valamint tudásstruktúrákat jelöli, amelyek arra hivatottak, hogy fenntartsák és megerősítsék a hatalomgyakorlást a társadalom testében. Helyesebb ezért inkább apparátusnak fordítani. Magyarán a biohatalom gyakorlásában fontos szerephez jut az apparátus.

A biopolitika állami szinten nemcsak új hatalomgyakorlási módot jelent, hanem fordulatot a hagyományos uralkodó–alattvaló viszonyban. A nép és terület feletti szuverenitás helyett a népesség biztonságának és jólétének megőrzése került középpontba. A Foucault-i értelemben vett népesség élete függ az anyagi és társadalmi változóktól, így a természeti környezettől, egészségügyi és családi körülményektől. Ezek a változók pedig nem szabályozhatók csak parancsokkal. „A kormányzás nem közvetlen társadalmi intervenció formájában, hanem a folyamatok manipulálásán keresztül érvényesül. Ennek feltétele pedig a szociális természetű felmérés, számítás és elemzés. A népesség kormányzása így a népességet érő változások szabályszerűségeinek feltárása és befolyásolása révén válik lehetővé.”³¹ A biohatalom, akárcsak a pásztori hatalom, egyfajta gondoskodás mentén működik, de annál szofisztikáltabban. Azzal pedig,

28 Michel Foucault: *Az igazságosság és igazgatási formák*. Ford. Sutyák Tibor. Latin Betűk, Debrecen, 1998, 101.

29 Uo. 97.

30 Takács: *Biopolitika és nemzeti állapot...* Id. kiad. 22.

31 Uo. 23.

hogy a test feletti kontroll új formáit vezeti be, és növeli a társadalmi biztonságérzetet, előfutára lesz a jóléti állam modelljének.

4. Pszichohatalom és pszichopolitika

A 20. század végével azonban egy új korszak köszöntött be, nem függetlenül az információtechnológia robbanásszerű fejlődésétől. Ezzel együtt új hatalmi technikáról és egyben fogalomról beszélhetünk, amelyet Bernard Stiegler vezetett be: ez a pszichohatalom. Stiegler a fogalmat beillesztette technogeneziszről szóló átfogó koncepciójába. Eszerint a görögök idején a technikát (tekhnét) járulékos kiegészítőnek gondolták, amely az ember belső ismereteit nem gazdagítja, vagyis nem lehetséges általa valódi tudásra szert tenni. A technika tehát származékos elem volt. Stiegler *Technics and Time*³² című fő művében azonban amellett érvel, hogy a technika nem csupán kiegészítője az embernek és az emberi fejlődésnek, hanem annak feltétele, sőt, az ember a technikán keresztül konstituálódik. Az ember nem vált volna emberré, ha nincs technika. Bevezeti az epifilogenézis fogalmát, amely szakítva a genetikai evolúció képzetével az emberi külsővé tételét, exteriorizációját jelenti és fejlődését a technika fejlődésétől teszi függővé. Az epifilogenézis „az élet folytatása azáltal, ami más, mint az élet”.³³ Az evolúció pedig valójában a technika evolúciója. Stiegler mitológiai példát hoz fel, hogy magyarázza állítását: Prométheusz és Epimétheusz történetét, amelyet Platón is leír *Protagórasz* című művében. Prométheusz, aki elkövette a technológiai hübriszt, amikor ellopta a tüzet (ami egyébként 'tekhnai' görögül), Epimétheusz tudatlansága tükrében értékelendő. Epimétheusz ugyanis feledékeny, akárcsak az ember (ez a tulajdonsága rokonítja velünk), ezért szüksége van a testvéreire, miként az embernek a tűzre, és vele együtt a technikára. Ezt Stiegler olyan módon értelmezi, hogy a technika az emberiség számára létfontosságú eszköz, amely helyreállítja a kezdeti hibát. Nathan van Camp tanulmányában kiemeli, hogy „Stiegler amellett érvel, hogy a technikai rendszer fejlődése strukturálisan előnyt élvez a különböző szociális rendszerek, úgy mint jog, politika, vallás, közigazdaság,

32 A háromkötetes mű eredeti címe franciául: *La technique et le temps* (magyarul eddig nem jelent meg).

33 Bernard Stiegler: *Technics and Time 1. The Fault of Epimetheus*. Ford. Richard Beardsworth – George Collins. Stanford University Press, Stanford, 1998, 17.

oktatás stb. evolúciójával szemben.”³⁴ A technikai rendszerek változása többnyire destabilizálja a társas rendszereket, amelyek alkalmazkodásra kényszerülnek. Ez zavarhoz, egyensúlytalansághoz vezet, amely ugyanakkor egy idő után megszűnik azzal, hogy az új technikai rendszert a társas rendszer magába olvasztja és beépíti, használja. Stiegler szerint azonban az ipari forradalom megjelenésével a technikai evolúció sebessége oly mértékben megnőtt, hogy nem maradt a többi rendszereknek ideje arra, hogy kövessék a változásokat.

Míg a 19. században a gyártási technológiák iparosodása történt, addig a 20. században a Stiegler által mnemotechnikának hívott dolgok permanens iparosodását látjuk. Ezek a mnemotechnikák olyan materializált tárgyak, amelyek az élő emlékezetet rögzítik, legyen az akár analóg, akár digitális hordozó. Ezek iparosodása ugyanakkor törést jelent a történelemben. Amíg a gyártási technológiák töretlenül fejlődtek az idők során, addig a mnemotechnikák többé-kevésbé állandók voltak, és a kettő független volt egymástól. Azonban ez a távolság megszűnt, a kettő egymásba olvadt az elmúlt évszázadban, és ahogy Camp értelmezi: „az anyagi javak előállítói a szimbólumok legfőbb gyártói is lettek, és elkezdték kihasználni a mnemotechnikai rendszert, hogy megszerezzék és uralják a psziché figyelmét, hogy ezzel az embereket még több áruhoz és szolgáltatáshoz szoktassák.”³⁵ Ez az emlékezet, a tudat uralását jelenti. Ahogy Stiegler megfogalmazza: „A probléma tárgya már nem a termelők feletti biohatalom, hanem a fogyasztók feletti pszichohatalom.”³⁶ A biohatalom uralta termelőerő megteremtette a fogyasztót, akit viszont a pszichohatalom irányít a marketing és a kultúrpar révén. A pszichohatalom megnyilvánulása a pszichopolitika.

És itt jön a képbe Foucault. Stiegler azt állítja, hogy a Foucault-i biohatalom elmélete kizárólag olyan hatalmi technikákra összpontosít, amelyek a népeiséget termelőgépezetté alakítják. A jelenlegi posztindusztriális korban azonban a pszichohatalom különböző formái működnek már, amelyek a népeiséget fogyasztói piaccá alakítják. Más szóval a szabályozó és fegyelmező technikák helyett, amelyeket korábban alkalmaztak a hatalomgyakorlók, ma már nem a test fegyelmezése és az élet irányítása a cél, hanem a psziché (ebben az értelemben tudat) programozása, azaz kondicionálása és ösztönzése a fogyasztásra. Ennek

34 Nathan van Camp: From Biopower to Psychopower: Bernard Stiegler's Pharmacology or Mnemotechnics. *Canadian Journal of Political and Social Theory*, 2012 (37):1, 14. Saját fordítás. Továbbá: http://ctheory.net/ctheory_wp/from-biopower-to-psychopower/ Utolsó hozzáférés: 2020. 04. 15.

35 Uo.

36 Stiegler: i. m., 212.

a globális gazdasági rendszernek, amely a tömegfogyasztáson alapul, az audiovizuális média lett az egyik fő motorja, eszköze. Ezen keresztül ugyanis milliók figyelme érhető el, és emberek tömegei kondicionálhatók arra, hogy új fogyasztási cikkeket ismerjenek meg és döntsenek megvásárlásukról. E cél érdekében a média behatol az emberi tudatba és manipulálja azt. Az én rejtett régióit pedig úgy éri el, hogy célzott információkkal látja el a tudatot.

A figyelem uralása a mnemotechnikákon keresztül nem újkeletű jelenség, a figyelemirányító technikák mindig is a pszichikai és a kollektív individuáció, azaz egyénítés folyamatai vezérelték. A mnemotechnikai rendszerek mostani ipari méretű kihasználása azonban mind a pszichikai, mind a kollektív individuáció folyamatának felszámolásához vezet. Ez Stiegler szerint úgy történik, hogy a film és televízió temporális képei révén kollektív élményben van részünk, és az egyéni tudatok szinkronizálódnak egy temporális tudatosságban. Ennek köszönhetően a diakronicitás megszűnik és egy atomizált társadalom jön létre, ahol az „én” és a „mi” egy amorf „ők”-ben oldódik fel.³⁷ Az egyes egzisztenciák nem különböznek egymástól lényegesen, hiszen a tömegélmény folyamatos szinkronizációja történik. Jacques Derrida javaslatára Stiegler a mnemotechnikai rendszert *farmakonként* említi, vagyis olyan jelenségként, amely egyszerre lehet mérgező és üdvös a pszichikum számára.³⁸

5. Kritikák

Foucault hatalomtechnikai fejtegetéseit sok kritika érte az elmúlt évtizedekben. Csak párat emelek ki: Lyon például a *Felügyelet és büntetés* megfogalmazásmódját bírálta, ill. hogy a szerző egyáltalán helyesen értelmezte-e a benthami Panoptikumot.³⁹ Torpey azt, hogy a börtönökről abszurd képet festett Foucault, és hogy elemzéseiben figyelmen kívül hagyta a technológiai újdonságokat.⁴⁰ Camp azzal a bírálattal állt elő, hogy Foucault írásai csak részben nyújtanak segítséget abban, hogy

37 van Camp: i. m. 14.

38 Lásd bővebben: Jacques Derrida: Plato's Pharmacy. In uó: *Dissemination*. Ford. Barbara Johnson. London – New York, Continuum, 2004, 67–186.

39 David Lyon: An Electronic Panopticon? A Sociological Critique of Surveillance Theory. *The Sociological Review*, 1993 (41):4, 653–678.

40 John Torpey: *The Invention of the Passport. Surveillance, Citizenship and the State*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

megértsük a hatalom technológiáit, amikkel manapság a demokratikus társadalmak szembenéznek. Szerinte Foucault úgy gondolta, hogy a hatalom a testek és az életfolyamatok feletti kontrollt jelenti, és elsiklott a pszichohatalom fontossága mellett, de az intézmények szerepét is egyoldalúan értelmezte. Az oktatási intézményeket például olyan fegyelmező szerepben tüntette fel a *Felügyelet és büntetés*ben, amely engedelmes testeket hoz létre, de nem vette figyelembe, hogy akár a kritikai gondolkodás elsajátításának helyszínei is lehetnek. Camp kritikai észrevétele, hogy bár Foucault kései műveiben, amikor a kritikai gondolkodás és a genealógiai módszer kiegészül azzal, hogy hogyan konstituálja a szubjektum saját magát, ugyan reflektál a biohatalom elméletének korlátozottságára, de már nem javítja ki azokat.⁴¹ A hatalomtechnikák farmakológiai természetéről így már nem ő, hanem Stiegler beszél később részletesen, aki a tudatkontrollra helyezte a hangsúlyt. Han kritikájában egyenesen odáig megy, hogy azt állítja, Foucault koncepciója már a múlté: „A 21. század társadalma többé nem fegyelmező, hanem teljesítményelvű.”⁴² Szerinte a jelenkor nem gyárakban, börtönökben vagy szegényházakban íródik, hanem irodaházakban, bankokban és fitneszszalonokban. Míg a 20. század nagy része még Foucault elgondolása mentén értelmezhető, hiszen a tiltás volt a meghatározó, hogy mit szabad és mit nem, az ezredforduló óta történt paradigmaváltás révén a lehetőség került előtérbe, hogy mi mindent szabad. Han szerint a képesség pozitivitása hatékonyabban működik, mint a kötelesség negativitása. Ettől azonban még a cselekvő alany engedelmes, fegyelmezett, és ezt diktálja a saját érdeke is. Kizsákmányolja magát a végletekig, hogy vélt célokat elérjen vagy javakat megszerezzen. Bár szabadnak tűnik, valójában rabszolga. Erre utal Han a Prométheusz-mítoszzal is, amelynek más mozzanatát emeli ki, mint Stiegler, mégpedig azt, amikor leláncolva várja a sast, amely nap mint nap kitepi máját: „Prométheusz mítoszáat korunk teljesítő alanyának lelki berendezkedése, az önmagával szembeni erőszak, a saját maga ellen hadakozás jelenetként is fölfoghatjuk. A teljesítő alany, aki magát szabadnak gondolja, a valóságban meg van láncolva, akárcsak Prométheusz.”⁴³

Bár álláspontom szerint több kritikai észrevétel is megállja a helyét, például, hogy Foucault nagyvonalúan bánik a történeti részletekkel, vagy hogy műveiben nem kap elég hangsúlyt a modern technika, de vitathatatlan az is, hogy új nézőpontot vezet be a hatalom és tárgya kapcsán, ill. ahogy összeköti a biohatalom kialakulását a gazdasági-társadalmi

41 van Camp: i. m.

42 Byung-Chul Han: *A kiégés társadalma*. Ford. Miklódy Nóra – Simon-Szabó Ágnes. Typotex, Budapest, 2019. 21.

43 Uo. 7.

átalakulásokkal. Foucault el tud szakadni attól a hagyományos kerettől is, amely a hatalmat intézményi struktúrákhoz vagy társadalmi rendekhez kötötte, összekapcsolta ellenben a tudással, a nemiséggel, és végső soron sokkal szabadabb látásmódot honosított meg. Úgy vélem, Foucault Camp-féle bírálata már csak ezért sem elég megalapozott. Maga a biohatalom nem csupán test feletti kontrollt jelent, a test fogalma gyakran általánosabb érvényű. Erre jól rávilágít Ullmann is, aki szerint a *Felügyelet és büntetés* valódi témája nem is a börtön és a büntetés, hanem a lélek genealógiája, és benne „tulajdonképpen a lélek »létrehozásának« alapmintái figyelhetők meg. A testre vonatkozó megtorlás helyett a lélek nevelése és normalizálása kerül előtérbe. A hóhér helyett pedig szakemberek egész sora foglalkozik az elítéltek lelkével: orvosok, lelkészek, pszichiáterek, nevelők. A szakemberek pillantása a lélek mélyét kutatja, de ez az intézményes pillantás – és ez Foucault alapvető meglátása – egyszerűsre is teremt a lelket”.⁴⁴ Vagy ahogy Foucault fogalmaz: „Ez a valós és testetlen lélek egyáltalán nem szubsztancia, hanem olyan elem, amelyben a hatalom egy bizonyos típusának hatásai és a tudásra való hivatkozás illeszkednek egymásba. [...] A lélek egy politikai anatómia hatása és eszköze; a lélek a test börtöne”.⁴⁵ Vagyis a test feletti kontrollba a pszichét is beleértette Foucault, és úgy gondolta, a lélek következmény, a testet megmunkáló eljárások következménye. Ugyanakkor a hatalmat Foucault nem démonizálja, és nem csak negatív színben tünteti fel, így a hatalom intézményeit sem, beleértve az oktatási intézményeket vagy a kórházat és a börtönt is. „Fel kell hagynunk azzal, hogy mindig negatív szavakkal jellemezzük a hatalom megnyilvánulásait [...]. A hatalom valójában alkot; valóságot alkot; tárgyterületeket és igazság-rituálékot hoz létre. Az egyén és a róla nyerhető ismeret ennek az alkotásnak a része.”⁴⁶ A hatalom erői tehát semlegesek, mégis mindenhol ott vannak. Han bírálataival is nehéz maradéktalanul egyetérteni, hiszen bár Foucault nem láthatta 40–50 éve, hogy merre halad a technika fejlődése vagy a társadalmi szokások, azt jó szimattal ragadta meg, hogy a hatalomviszonyok, bármennyire is decentralizáltak, függnek a mindenkori államtól mint legfőbb hatalmi szervtől, ill. hogy az adminisztratív hatalom célja továbbra is a normalizálás. Ugyancsak érdekes az, hogy Han a börtönök és szegényházak helyett a fitnessszalonokat és irodaházakat említi, miközben ezek pont a biohatalom-koncepció megvalósulásai: a testet helyezik középpontba, ill. a tér egyénre szabott, kontrollált redukcióját. A testnek, az anyagnak, magának az életnek a felértékelődését mi se mutatja jobban,

44 Ullmann: i. m., 387.

45 Foucault: *Felügyelet és büntetés*. Id. kiad. 42–43.

46 Uo. 264.

mint hogy egyre nagyobb szerepe van korunk társadalmában az egészségtudatos életnek és táplálkozásnak.

Sajátos párhuzam figyelhető meg abban, ahogy Han nemcsak Foucault biohatalom-koncepcióját bírálja, hanem a szerinte relevánsabb Stiegler is, akit ugyan dicsér, hogy a pszichohatalom fogalmával adekvátabb választ ad korunk hatalmi dilemmáira, de felrója neki, hogy túllontúl nagy hangsúlyt helyez a televízióra mint tudatformáló eszközre, az internet vagy a közösségi médiumok rovására.⁴⁷ Han szerint ugyanis épp ezeknek az ezredfordulón született technikáknak van egyre erősebb szerepük a tudatformálásban. Az internetet a kezdetekkor a korlátlan szabadság eszközeként ünnepelték, amellyel bármi szabadon megosztható másokkal, a világ bármely pontján. A tudás átadásának korábban létező korlátai ezzel az új technológiával átléphetőnek látszottak. De ahogy Han jelzi, ez illúzió volt. A korlátlan szabadság és kommunikáció kora helyett a totális kontroll és megfigyelés kora jött el, megvalósítva az orwelli rémálmokat. „Jeremy Bentham panoptikumában a bentlakókat elszigetelték egymástól fegyelmezési célból, és hogy megelőzzék azt, hogy kapcsolatba lépjenek egymással. Ezzel szemben a mai digitális panoptikum lakói aktívan kommunikálnak egymással és közszemlére teszik magukat.”⁴⁸ Ez az önkéntes önmegvilágítás vagy kinyilatkoztatás Han szerint kezére játszik a társadalom felett hatalmat gyakorló erőknak. A transzparencia vált ugyanis az egyik legfontosabb szemponttá, ami hajtómotorja az információvá alakítás folyamatának. Az egyéneket csak hagynia kell a hatalomnak kibontakozni, és terítéken kapja meg azokat a rejtett információkat is, amelyeket egyébként lehet, hogy nem osztanának meg magukról, még kényszer hatása alatt sem. Okoseszközök révén ugyanis az állampolgárok betekintést engednek a legintimebb szférákba, a gondolatok és érzelmek közé, és innentől már csak pár lépés, hogy az egyénekről összegyűjtött információk hogyan kerülnek tárolásra, feldolgozásra és felhasználásra. A szabadság égisze alatt a rejtett információk is felszínre kerülnek, az egyének ezáltal tökéletesen transzparenssé válnak, mint a panoptikumban. Ezért nevezi ezt Han digitális panoptikumnak. Itt megfigyelhető egy újabb összefüggés nemcsak a panoptikum-modell átértelmezése kapcsán, hanem mert ez az önfeltárás kapcsolható a Foucault által leírt gyónáshoz, mint hatalmi intézményhez. Gyónás során az ember ugyanúgy magától tárja fel titkait és bízza azt egy külső megfigyelőre, mint amikor közösségi oldalakon oszt meg magáról személyes információkat, véleményeket. Han abban látja a legfőbb veszélyt, hogy a

47 Byung-Chul Han: *Psychopolitics*. Ford. Erik Butler. Verso, London – New York, 2017, 8.

48 Uo. 8.

komplex adattároló rendszerek révén valamennyi információ tárolható és előhívható az egyénről, ami korlátlan hatalmat ad a hatalomgyakorló kezébe. Egy új osztálytársadalom⁴⁹ születésének lehetünk tanúi, amelyben a „fogyasztórobotta” degradált tömegek kategóriákra oszthatók kereskedelmi értékük alapján. A politikában pedig, ahol nem a kereskedelmi érték a mérvadó, hanem a hatalomhoz való lojalitás, a rendszerhűség, a közösségek tudata, lelki élete feltérképezhető, manipulálható, akár egyénekre lebontva. Ezt lehet látni egy-egy választáskor, amikor minden egyes csoportnak saját, célzott üzenetet fogalmaznak meg a politikusok, hogy rájuk szavazzanak. Ha ugyanis a hatalom gyakorlója hozzáfér az emberi tudattalanhoz, a szándékok és vágyak világához, felépíthető általa egy olyan totális pszichopolitika, amely képes a tudat teljes kihasználására. Ezzel észrevétlenül totális kontrollt gyakorolhat a tömegek viselkedése felett, és meghaladja kiindulópontjának, a biopolitikának a szintjét.

6. Összegzés

Ha Han víziójától visszakanyarodunk kiindulópontunkhoz, magához a két fogalomhoz és azok viszonyához, azt látjuk, hogy szoros kapcsolat van a kettő között, sőt, kiegészítik egymást. A biohatalom a test feletti kontrollt jelöli, de ebben a testben, ahogy Ullmann helyesen értelmezte, benne van a lélek is, hiszen a normalizálás, az élet kontrollja a lélek irányításán keresztül történik. A börtönökben, kaszárnyákban vagy épp az iskolákban is a szabályokkal, amelyekkel a testek mozgását, viselkedését irányítják zárt, panoptikumszerű térben, elsőként a tudatot célozzák meg, az elmét győzik meg. A fenyítés vagy büntetés a már ismert szabály be nem tartása esetén következik be. Ha így nézem, a pszichohatalom nem hoz érdemi újdonságot a Foucault-i biohatalomhoz képest, csupán átcímkezi, kiegészíti azt. Ha viszont a hatalomviszony szempontjából nézzük, és azt vesszük figyelembe, hogy nem a termelés, hanem a fogyasztás vezérli a pszichohatalmat, ill. hogy felszámolja az individuációt és a diakronicitást, ezzel létrehozva egy kollektív tudatot, akkor viszont látszik a kettő közti különbség. A biohatalom szabályokhoz, normákhoz igazítja a tömegeket, és a különbözőséget megszüntetve hoz létre egységet, a pszichohatalom meghagyja a különbözőséget, viszont arra készíti az egyént, hogy magát feladva alkalmazkodjon egy temporális tudatossághoz. Jól példázza ezt az, hogyha valakinek nincs profilja a

49 Uo. 66.

közösségi média felületein, akkor mint digitális én nemlétező, és ezzel kizárja magát egy kollektívából, amely egyre inkább a virtualitásra épül. A biohatalomnál is megtörténik az elkülönítés, az elzárás azzal szemben, aki nem követi a normákat, a pszichohatalomnál ez sokkal általánosabb, egzisztenciálisabb szinten történik. Mindez annak tükrében különösen érdekes, hogy Stiegler, aki a társadalmi rendszerek fejlődését a technológiai haladásra alapozza, végső soron a pszichohatalommal megággyaz annak az elképzelésnek, hogy ha korunkban a mesterséges intelligencia dominál, és válik egyre önállóbb szereplővé, akár döntéshozó, hatalomgyakorló funkciót is betölthet. A Foucault-i hatalomkoncepciókban ez a technológiai aspektus nem kapott központi szerepet.